

Critical Analysis of the Article “Quranic Doublets”*

Alireza Nobari¹

Seyyed Samaneh Mirmoradi²

Abstract

Gabriel Said Reynolds in the article “Quranic Doublets: A Preliminary Research” analyzed repeated phrases or “doublets” in the Quran. Based on the criteria he determines, he identifies 29 doublets (or triplets) in the Quran, of which only three doublets are Meccan-Madani, and all the rest are Meccan-Meccan or Madani-Madani. Considering the very small number of Meccan-Madani doublets and using the experience of similar research in the Gospels, he concludes that the twenty-nine doublets refer to the process of writing the Quran and are the result of the edits made in the text of the Quran after the time of the Prophet (P) and before agreement on the official text of the Quran is based on a Meccan source and an independent Madani source. This research, which was carried out by the library and document method, seeks to find a reasoned and documented answer to resolve the aforementioned doubt regarding the repetition of Quranic verses. After examining the views and arguments of Reynolds in the Seventeen axis, the authors have made a fair criticism of them from three methodological, historical and documentative perspectives, the most important of which is historical criticism, using reliable sources. This research finally proves that the Quranic doublets do not lead us to what Reynolds claims; rather, each of them has been used in expressing a specific matter, to guide people.

Keywords: Repeated Verses, Quranic Doublets, Gabriel Said Reynolds, Meccan, Madani.

*. **Date of receiving:** 20 February 2022 ; **Date of correction:** 21 April 2022; **Date of approval:** 22 May 2022.

1. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Studies, University of Tehran. (Corresponding Author) a.nobari@ut.ac.ir

2. Master's Student, Quran and Hadith Studies Teaching, University of Tehran. samaneh.mirmoradi@ut.ac.ir

تحلیل انتقادی مقاله «دوتایی‌های قرآنی»*

علیرضا نوبری^۱ و سیده سمانه میرمرادی^۲

چکیده

گابریل سعید رینولدز (Gabriel Said Reynolds) در مقاله «دوتایی‌های قرآنی: تحقیقی مقدماتی» به تجزیه و تحلیل عبارات‌های تکرارشونده یا «دوتایی‌ها» در قرآن پرداخته است. او بر مبنای ملاکی که تعیین می‌کند، ۲۹ دوتایی (یا سه‌تایی) در قرآن شناسایی می‌کند که تنها سه دوتایی مکی - مدنی است و بقیه همه مکی - مکی یا مدنی - مدنی هستند. او با توجه به بسیار اندک بودن دوتایی‌های مکی - مدنی و با استفاده از تجربه پژوهش‌های مشابه در اناجیل، نتیجه می‌گیرد که دوتایی‌های بیست‌ونگانه به فرآیند تدوین نوشتاری قرآن اشاره می‌کنند و حاصل ویرایش‌های انجام‌شده در متن قرآن پس از دوران پیامبر ﷺ و پیش از توافق بر متن رسمی قرآن، بر اساس یک منبع مکی و یک منبع مدنی مستقل هستند. این پژوهش که به روش کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است، به دنبال یافتن پاسخی مستدل و مستند برای رفع شبهه مذکور در خصوص تکرار آیات قرآن است. نگارندگان پس از بررسی آرا و ادله رینولدز در هفده محور، با بهره‌گیری از منابع معتبر به نقد منصفانه آنها از سه منظر روشی، تاریخی و ادبی پرداخته‌اند که مهمترین آنها نقد تاریخی است. این پژوهش در نهایت اثبات می‌کند که دوتایی‌های قرآنی، ما را به آنچه رینولدز مدعی است، رهنمون نمی‌کنند؛ بلکه هر یک از آنها در مقام بیان مطلبی خاص، با هدف هدایت انسان، مورد بهره‌برداری قرار گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: آیات تکراری، دوتایی‌های قرآنی، گابریل سعید رینولدز، مکی، مدنی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۲/۰۹ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۳/۰۸.

۱. استادیار گروه مدرسی معارف قرآن و حدیث، دانشگاه تهران [نویسنده مسئول]؛ (a.nobari@ut.ac.ir).

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مدرسی معارف قرآن و حدیث، دانشگاه تهران؛ (samaneh.mirmoradi@ut.ac.ir).

مقدمه

مستشرقان همواره از دیرباز با پژوهش‌های گسترده خود، نظریاتی را درباره دین اسلام و کتاب مقدس مسلمانان ارائه داده‌اند؛ اما بعضاً، به‌رغم تمامی تلاش‌ها در پژوهش‌های خود، نقص‌های مختلفی اعم از روشی و علمی داشته‌اند و نقد آثار این دسته از مستشرقان در اولویت پژوهشی دانش‌پژوهان مسلمان قرار گرفته است. موضوع تاریخ قرآن و کیفیت جمع و تدوین آن از موضوعات مورد علاقه مستشرقان است. «ارزیابی دیدگاه ونزبرو در باب بیانات پیامبرانه در کتاب مطالعات قرآنی»، فاطمه نجارزادگان، فتح‌الله نجارزادگان، «ردپای کمی‌گرایی در نظریه ترتیب نزول تنویر نولدکه»، محسن نورانی، جواد سلمان‌زاده، «بررسی و نقد آرای گابریل رینولدز در باب کفالت حضرت مریم در قرآن»، مجتبی زروانی و دیگران و «بررسی دیدگاه آنجلیکا نوویورت درباره رابطه قرآن و کتاب مقدس»، سیدحامد علیزاده موسوی، نمونه‌هایی از نقدهای انجام‌شده بر پژوهش‌های مستشرقان است. گابریل رینولدز، متولد ۱۹۷۳ در آمریکا است. وی مدرک دکتری خود را در رشته مطالعات اسلامی از دانشگاه ییل اخذ کرد. رینولدز در حال حاضر استادیار مطالعات اسلامی و الهیات در دانشگاه نوتردام آمریکا و رئیس انجمن بین‌المللی مطالعات قرآنی IQSA است. پژوهش‌های وی در زمینه ادیان جهان، مطالعات قرآنی، ریشه‌های اسلام، تاریخ مسیحیت و روابط مسلمانان و مسیحیان بوده است. وی در دانشگاه نوتردام دوره‌های آموزشی در زمینه الهیات، روابط مسلمانان و مسیحیان و خاستگاه‌های اسلامی تدریس می‌کند. از جمله تألیفات وی کتاب «الله: خدا در قرآن» (Allah: God in the Qur'an and the Bible: Text and Commentary) (۲۰۲۰)، «قرآن و کتاب مقدس: متن و شرح» (The Qur'an and the Bible: Text and Commentary) (۲۰۱۸) و همچنین مقالات: «توصیه به پرهیزگاران: ماهیت پارتیک قرآن» (The Qur'an and the Bible: Text and Commentary) (۲۰۱۸)، «پسر گمشده نوح در قرآن» (Lost Son in the Qur'an Noah's) (۲۰۱۷) و برخی از نگاشته‌های وی بخش‌هایی از یک کتاب یا مقاله‌ای در یک دایره‌المعارف هستند، مانند مقاله «عثمان» در دایره‌المعارف قرآن.

«Uthmān», Encyclopedia of the Qur'an (Leiden: Brill, 2001-6), 5:408-10) (۲۰۰۶)، مقاله

«مریم» در دایره‌المعارف اسلام (Mary", Encyclopaedia of Islam) (۲۰۲۰). رینولدز در پژوهشی با عنوان «دوتایی‌های قرآنی: تحقیقی مقدماتی» که در پنجمین شماره نشریه انجمن بین‌المللی مطالعات قرآنی (Journal of the International Qur'anic Studies Association) (۲۰۲۰): 5-39 منتشر کرده است، به تجزیه و تحلیل عبارت‌های تکرارشونده یا «دوتایی‌ها» در قرآن پرداخته است و از آنها در

راستای تأیید نظریه‌ای درباره تدوین و ویرایش قرآن بهره جسته است. وی همچنین این مقاله را در شصت و ششمین نشست انجمن مباحثات قرآنی ارائه کرده و نقدهایی به نظریه وی وارد شده است. این مقاله در دو بخش مجزای ذکر آرای رینولدز و نقد نظریات وی سامان یافته است.

الف. آرای رینولدز و محورهای اصلی مقاله «دوتایی‌های قرآن، تحقیقی مقدماتی»

در این قسمت به آرای رینولدز در هفده محور اشاره خواهد شد.

۱. ذکر آرای دیگر مستشرقان درباره قرآن

رینولدز در مقدمه این مقاله به آرای دیگر مستشرقان، از جمله نولدکه، هیرشفلد، کازانووا، ساینای، استوارت و ونزبرو در رابطه با قرآن اشاره کرده است (Reynolds, The Quranic Doublets: A Preliminary Inquiry, 2020:6-7)؛ و معتقد است که ونزبرو و استوارت و دیگران هم به عبارات تکراری قرآن توجه کرده‌اند، ولی به عبارات خیلی طولانی‌تر قرآن علاقه‌مند بودند و یکسان بودن فضای داستان‌هایی که حالت روایی و حکایت‌گونه داشتند مثل داستان صالح و نوح مدنظرشان بوده است (Ibid,24)؛ اما هدف رینولدز، عبارات کوتاه‌تری است که دقیقاً یا تقریباً هم‌شکل هستند و اختلافات خیلی جزئی دارند (Ibid,11). این مقاله سرشار از ارجاعات گسترده به آثار پیشین قرآن‌پژوهان در زمینه تاریخ قرآن، افزودن آیه‌ها به قرآن، ویرایش متن قرآن و تدوین و رسمی‌سازی نهایی آن است.

۲. ادعای بی‌توجهی محققان اسلامی به دوتایی‌ها

رینولدز معتقد است که در تعداد کمی از آثار اسلامی، دوتایی‌های قرآن مورد توجه قرار گرفته‌اند. سیوطی و زرکشی به آیات متکرره اشاره داشتند، ولی بیشتر از آن کاوشی نشده است و همچنین در مطالعات غربی و استشراقی به‌طور ویژه در سه کتاب مطالعه قرآن (The Study Quran) سیدحسین نصر، دایرةالمعارف قرآن لیدن و دیکشنری قرآن امیرمعزی و همکاران مدخلی در خصوص دوتایی‌ها یا تکرار در قرآن وجود ندارد (Ibid,20).

۳. دوتایی‌ها در مطالعات اناجیل

از سوی دیگر، سابقه طولانی مطالعه دوتایی‌ها در انجیل وجود دارد، روش رینولدز در این پژوهش بر اساس روش‌هایی است که برای تحقیق و مطالعه بر روی دوتایی‌های موجود در اناجیل، تکامل و گسترش پیدا کرده و قدمت بیش از دویست سال دارد. دوتایی‌ها عبارت‌های مشابه یا خیلی شبیه به همی هستند که در اناجیل مختلف یا در یک انجیل یکسان دوبار تکرار شده‌اند. جان هاوکینز، دوتایی را «تکرار جملات یکسان یا تقریباً مشابه در یک انجیل» تعریف می‌کند. پژوهشگران با استفاده از

روش نقد منبع (source criticism) بر روی دوتایی‌های موجود در اناجیل، به این نتیجه رسیده‌اند که منابع اصلی اناجیل متی و لوقا دو منبع انجیل مرقس و انجیلی موسوم به «کیو» (Q) هستند («کیو» مخفف واژه «کُئِل» (Quelle) آلمانی به معنای «منبع» است)؛ زیرا متی و لوقا دارای تعداد قابل توجهی از دوتایی‌ها نسبت به مرقس هستند و همچنین کم بودن دوتایی در مرقس بر اصالت این انجیل دلالت دارد. به اعتقاد رینولدز تکرار عبارت‌های موجود در اناجیل، به دلیل تکرار سخنان حضرت عیسی (علیه السلام) در اتفاقات و موقعیت‌های متفاوت نیستند؛ بلکه این تکرارها در اثر ویرایش‌های انجام‌شده بر روی منابع متقدم هستند. انجیل‌شناسان در اصل با همان عبارت منبع A در منبع B روبرو شدند، قسمت‌های مربوطه را هم از منبع A و هم از منبع B دربرگرفتند که منجر به دوتایی شدن شد (ibid,21).

۴. سه نظریه درباره دوتایی‌ها در مطالعات عهد جدید

این نظریات سه‌گانه ابتدا در رابطه با اناجیل مطرح شده، سپس رینولدز آنها را درباره قرآن پیاده‌سازی می‌کند که در این بخش نظریات، درباره هر دو کتاب مقدس ذکر می‌شود.

۱. اولین و قدیمی‌ترین تئوری، نظریه سنتی مسیحی و اسلامی؛ یعنی نظریه هارمونستیک یا ادبی «دیدگاه همسازی» (harmonistic view) است که این عبارات در موقعیت‌های گوناگون به‌طور آگاهانه از سوی عیسی (علیه السلام) یا محمد (صلی الله علیه و آله) یا خدا تکرار شده‌اند، خداوند یک چیز یا تقریباً یک چیز را در دو مورد جداگانه به پیامبر وحی کرده است (شاید به این دلیل که این جمله در هر زمینه نقش خاصی را ایفا می‌کند). وقتی زمان جمع‌آوری قرآن فرارسید، گردآورندگان دوبار عبارت مشابه را وارد کردند؛ زیرا محمد (صلی الله علیه و آله) دوبار آن را گفته بود. بنابراین، «تکرار ویرایشی» و محصول ویرایش و بازتدوین‌های بعدی نبوده و به هیچ یک از متن (های) از پیش موجود مقدس اشاره نمی‌کند.

۲. نظریه دوم، نظریه منبع (Source) است که منبع نوشتاری یکسانی قبل از جمع‌آوری و تدوین نهایی و رسمی‌سازی متن قرآن یا انجیل وجود داشته است و سپس مدوّن‌کننده در زمینه‌های مختلف، یک عبارت یکسان را دیده و هر دو را در (پیاده‌سازی) انجیل نهایی که تدوین می‌کند، داخل کرده و از منبع یکسان هر دو جا استفاده کرده و این آیه را آورده است، همان‌طور که این نظریه در رابطه با اناجیل، پژوهشگران را به این نتیجه رساند که متی و لوقا از دو منبع انجیل مرقس و انجیل کیو که احتمالاً بیشتر در بردارنده عبارات شفاهی و گفتاری بوده، گرفته شده‌اند.

۳. نظریه سوم، ویرایشی (Redactional) است که تدوین‌کننده نهایی انجیل یک تصمیم خلاقانه از خودش گرفته است؛ یعنی طبق سلیقه خودش یک عبارت را مناسب دیده و در مرحله تدوین و ویرایش نهایی، جمله را از یک منبع یکسان برداشته و در دو جا به کار برده است (ibid,23).
رینولدز نظریه اول را درباره قرآن کریم به دلیلی که در ادامه گفته خواهد شد، رد می‌کند.

۵. معیار رینولدز برای تشخیص دوتایی‌ها

معیار رینولدز برای تشخیص عبارات تکرارشونده در قرآن به صورتی است که دو عبارت، دست‌کم ۹ واژه یا بُن‌واژه یکسان داشته باشند. این دو عبارت می‌توانند در حداکثر یک واژه متفاوت باشند، یا در آنها ترتیب حداکثر دو واژه پس‌وپیش باشد. طبق ادعای رینولدز با چنین معیاری، در قرآن ۲۹ دوتایی (doublet) موجود است که البته ۳ مورد از آنها سه‌تایی (triplet) هستند؛ یعنی سه‌بار در متن قرآن تکرار شده‌اند (ibid,11).

۶. مقایسه دوتایی‌های قرآن با دوتایی‌های اناجیل

رینولدز معتقد است، تکرارهای موجود در اناجیل صددرصد یکسانی و انطباق ندارند و بیشتر در مفهوم و معنا یکسان هستند، ولی در قرآن، متن ۱۴ مورد از ۲۹ مورد از دوتایی‌ها عیناً نظیر یکدیگرند و در ۱۵ مورد باقی‌مانده تفاوت‌های جزئی، در حد ضمائر یا حروف اضافه یا پس‌وپیش‌بودن دو واژه وجود دارد. میزان تنوعی که رینولدز در شناسایی دوتایی‌ها مجاز دانسته است، به‌طور قابل ملاحظه‌ای کمتر از آن چیزی است که معمولاً در استانداردهای شناسایی دوتایی‌ها در انجیل مجاز است. اگر همان معیارهایی را که برای یافتن دوتایی‌ها در اناجیل به‌کار رفته‌اند در متن قرآن اعمال کنیم تعداد دوتایی‌های قرآنی به مراتب بیشتر از اناجیل خواهند بود. به بیان دیگر، وجود دوتایی‌ها و سه‌تایی‌ها یکی از ویژگی‌های بارز متن قرآن است (ibid,13).

۷. تفاوت دوتایی‌ها با قالب بندی‌های زبانی

به عبارات کوتاه تکراری مثل «یا أَيُّهَا النَّاسُ» و «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» در نقاط آغازین بیان‌های شفاهی و ادبی، فرمول (formula) گفته می‌شود. اندرو بنیستر از طریق تجزیه و تحلیل آماری فرمول‌ها (قالب‌بندی‌های زبانی) قرآنی، دو استدلال اصلی را مطرح می‌کند: اول اینکه قرآن به‌طورکلی به شکل قالب‌بندی زبانی شفاهی (و نه مکتوب) نازل شده است و ثانیاً سوره‌های مدنی تراکم بالاتری از قالب‌بندی زبانی شفاهی را نسبت به سوره‌های مکی نشان می‌دهند (ibid,13-14). برخلاف ادعای بنیستر در تئوری شفاهی - فرمولی قرآن، رینولدز معتقد است، دوتایی‌ها می‌تواند به نوشتاری بودن متن اصلی قرآن مربوط باشد و احتمال انجام فرآیند ویرایش کتبی را نشان می‌دهد، چون دوتایی‌ها، به دلیل طولانی بودن، با «قالب‌های زبانی» یا عبارات شفاهی متداول متفاوت هستند (ibid,14).

۸. حذف عبارات ترجیعی از لیست دوتایی‌ها

رینولدز به هنگام تهیه لیستی از دوتایی‌ها، عباراتِ ترجیعی قرآن (عبارت تکراری سوره قمر، الرحمان و مُرسَلات) را به دلیل اینکه سبک ادبی آن بخش از متن قرآن این‌گونه است، در شمار دوتایی‌های قرآنی محسوب نکرده است (ibid,11).

۹. لیست ۲۹ گانه دوتایی‌ها بر مبنای معیار رینولدز و بر اساس مکی و مدنی بودن آنها

رینولدز، ۲۹ دوتایی یافته است که اکثر آنها آیات کامل هستند و آنها را با استفاده از نظریه‌ای که تئودور نولدکه برای ترتیب نزول سوره‌های قرآن و مکی و مدنی بودن آنها داشته است، به دوتایی‌های مکی - مکی، مدنی - مدنی و مکی - مدنی تقسیم می‌کند (ibid,12). وی نتیجه می‌گیرد که از بین ۲۹ دوتایی، سیزده مورد مکی - مکی، دوازده مورد مدنی - مدنی و تنها چهار مورد مکی - مدنی است (حدود ۱۰٪) (ibid,14). وی دریافت که اکثر دوتایی‌ها یا هر دو در سوره‌های مکی قرار گرفته‌اند یا هر دو در سوره‌های مدنی واقع شده‌اند و به ندرت مکی - مدنی هستند (ibid,15).

شماره دوتایی	طبقه بندی آیات
۱	۲: ۷/۳۵: ۱۹ (مدنی/مکی)
۲	۲: ۴۷-۴۸/۲: ۱۲۲-۲۳ (مدنی)
۳	۲: ۷/۴۹: ۱۴/۱۴۱: ۶ب (مدنی/مکی/مکی)
۴	۲: ۵/۶۲: ۶۹ (هر دو مدنی)
۵	۲: ۲/۱۳۴: ۱۴۱ (هر دو مدنی؛ دقیقاً مشابه)
۶	۲: ۳/۱۶۲: ۸۸ (هر دو مدنی؛ دقیقاً مشابه)
۷	۲: ۱۶/۱۷۳: ۱۱۵ (مدنی/مکی)
۸	۳: ۱۹/۵۱: ۴۳/۳۶: ۶۴ (مدنی/مکی/مکی)
۹	۴: ۴/۴۸: ۱۱۶ (هر دو مدنی)
۱۰	۵: ۵/۱۰: ۸۶ (هر دو مدنی؛ دقیقاً مشابه)
۱۱	۶: ۲۱/۱۰: ۴۱ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۱۲	۷: ۲۰/۲۲: ۱۲۱ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۱۳	۷: ۱۱/۴۵: ۱۹ (هر دو مکی)

شماره دوتایی	طبقه بندی آیات
۱۴	۷: ۱۱/۶۵: ۵۰ (هر دو مکی)
۱۵	۷: ۱۱/۸۵: ۸۴ (هر دو مکی)
۱۶	۸: ۵۹/۱۳: ۴ (هر دو مدنی)
۱۷	۹: ۳۲-۶۱/۳۳: ۸-۹ (هر دو مدنی)
۱۸	۹: ۶۶/۷۳: ۹ (هر دو مدنی؛ دقیقاً مشابه)
۱۹	۱۱: ۴۰/۹۶: ۲۳ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۲۰	۱۱: ۴۱/۱۱۰: ۴۵ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۲۱	۱۶: ۱۴ ب/۳۵: ۱۲ ب (هر دو مکی)
۲۲	۱۶: ۲۱/۴۳: ۷ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۲۳	۱۷: ۲۵/۴۸: ۹ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۲۴	۲۳: ۵-۷۰/۸: ۳۲-۲۹ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۲۵	۲۳: ۲۷/۸۳: ۶۸ (هر دو مکی)
۲۶	۲۴: ۶۱ الف/۴۸: ۱۶ الف (هر دو مدنی؛ دقیقاً مشابه)
۲۷	۲۷: ۸۰-۸۱/۳۰: ۵۲-۵۳ (هر دو مکی؛ دقیقاً مشابه)
۲۸	۴۱: ۸۴/۸: ۶: ۹۵/۲۵ (همه مکی)
۲۹	۵۷: ۵۹/۱: ۶۱/۱: ۱ (همه مدنی؛ دقیقاً مشابه)

۱۰. ادعای مدنی بودن آیه ۱۱۵ سوره نحل

رینولدز درباره یکی از چهار دوتایی مکی - مدنی می نویسد: آیه ۱۱۵ سوره مکی نحل را بسیاری از محققان، مدنی می دانند. این نظر را از آلن جونز به طور خلاصه می آورد: «دیدگاه سنتی این است که این سوره عمدتاً مکی است و قسمت آخر (آیات ۱۰۶-۱۲۸) در مدینه اضافه شده است». چون به قوانین مربوط به خورد و خوراک (غذا) مربوط است و نمی توانسته قاعدتاً مکی باشد. وی می گوید اگر این ارزیابی را بپذیریم، تنها سه دوتایی مکی - مدنی باقی می ماند که - برخلاف همه ۲۶ دوتایی دیگر - شامل بخشی از داستان یک پیامبر در قرآن می شود (ibid, 19-20).

۱.۱. استدلال رینولدز برای دوتایی آیه ۱۰ سوره انعام و آیه ۴۱ سوره انبیاء

رینولدز می نویسد: طبق ترتیب نزول نولدکه، سوره انبیاء مکی میانی و سوره انعام مکی متأخر است. این بخش در سوره انبیاء مربوط به آخرت شناسی و درباره کسانی است که احتمال وجود قیامت را به سخره گرفته اند. قرآن در اینجا هم قبل و هم بعد از عبارت دوتایی (آیه ۴۱) از انداز مجازات الهی در روز قیامت صحبت می کند. درحالی که این بخش از سوره انعام اساساً ربطی به آخرت شناسی ندارد. راجع به خود پیامبر ﷺ است، چون انتظار مخالفان قرآن و کافران این بود که پیام آور باید فرشته باشد، نه انسان، پیامبر ﷺ را مسخره می کردند (آیه ۹). عبارت دوتایی (آیه ۱۰) مربوط به اقوام گذشته بوده که با عقوبتی دنیایی، با خشم خدا نابود شده اند. پس در دو زمینه کاملاً متفاوت یک آیه یکسان تکرار شده است، رینولدز سه نظریه را برای وجود این دوتایی بررسی می کند و سپس نتیجه می گیرد که این دوتایی، یک دوتایی ویرایشی است. کسی که قرآن را ویرایش کرده، به نظر خودش این آیه ها را مناسب و مفید دیده که در سوره انبیاء و انعام، به کار برود، به این دلیل که مفهوم یکسانی است و مسخره کنندگان (چه مسخره کنندگان قیامت و چه مسخره کنندگان پیامبر) را مورد خطاب قرار می دهد؛ یعنی آیه مورد بحث در یک منبع پیش از رسمی سازی وجود داشت و متعاقباً در شکل گیری متن رایج قرآنی در دو مکان به کار گرفته شد: یک بار برای بیان پاسخی به نوعی از بی اعتمادی (درباره روز قیامت) و دیگری به نوعی دیگر از بی اعتمادی درباره انسان ها به عنوان پیام آوران الهی (ibid,26-27).

۱.۲. استدلال رینولدز برای دوتایی آیه ۶۲ سوره بقره و آیه ۶۹ سوره مائده

رینولدز می نویسد: طبق ترتیب نزول نولدکه، سوره بقره مربوط به اوایل دوران مدینه (مثلاً در ۶۲۳ میلادی) است و سوره مائده مربوط به آخر دوران مدینه، شاید پس از حجه الوداع (۶۳۲ میلادی) است. او ادعا می کند ممکن است این آیه، با تمایل محمد ﷺ در نخستین دوره مدنی (سوره بقره) مطابقت داشته باشد؛ اما با اواخر دوران مدینه (سوره مائده) و رویکرد آیات دیگر این سوره درباره یهودیان و مسیحیان همخوانی ندارد. مثلاً در آیه ۵۱ این سوره، مؤمنان از دوستی با یهودیان و مسیحیان منع شده اند. در آیه ۱۳ خدا بنی اسرائیل را لعنت کرده است. آیه های ۱۷ و ۷۲ نیز مسیحیان را به کفر متهم می کند؛ زیرا که عیسی را به مقام الوهیت رسانده اند و در آیه ۷۲ به آنها وعید عذاب در جهنم به سبب گناهشان را نیز می دهد. رینولدز در ادامه تناقضات موجود در سوره مائده، به پژوهش ساینای اشاره می کند که نشان می دهد بخشی از آیه ۳ و تمام آیه ۴ و ۵ افزوده های بعدی به متن قرآن اند. یا در نمونه ای دیگر، تضاد میان آیه ۵ و ۵۱ را نشان می دهد. رینولدز در مجموع نتیجه می گیرد که نمی توان

پذیرفت که حضرت محمد ﷺ آیه‌ای را از ۱۰ سال پیش از این (آیه ۶۲ بقره: در سال یکم هجری) وام بگیرد (که وعده نجات در بهشت را برای یهودیان و مسیحیان داده) و در سال ۱۰ هجری در شرایطی آنها را تکرار کند که در همان زمان و در همان سوره به دفعات یهودیان و مسیحیان را شدیداً نواخته است و خدا آنها را لعن کرده. به بیان دیگر، آیه ۶۹ مائده، افزوده‌ای متأخر و وام‌گرفته شده از آیه ۶۲ بقره است که نه در زمان پیامبر ﷺ؛ بلکه در فرآیند تدوین و ویرایش کتبی قرآن (و احتمالاً بنا به اقتضانات آن زمان) به منظور تطیف آیه‌های قبلی و بعدی یعنی آیات ۶۸ و ۷۰ سوره مائده و متعادل کردن احساسات ضد یهودی/ضد مسیحی به میانه آنها افزوده شده است (ibid,27-29).

۱۳. چرایی نادر بودن دوتایی‌های مکی-مدنی

رینولدز می‌پرسد، با توجه به توزیع منظم دوتایی‌های قرآنی به دسته‌های مکی - مکی و مدنی - مدنی، چرا تعداد دوتایی‌های مخلوط بسیار اندک، فقط سه مورد از ۲۹ مورد است؟ سپس پاسخ می‌دهد که بیشتر محتمل است که دوتایی‌ها منعکس‌کننده دو مجموعه مختلف از مطالب غیر رسمی مکی و مدنی باشند (ibid,30).

۱۴. ارتباط دوتایی‌های قرآنی با «ویرایش» در فرآیند نگارش قرآن

رینولدز معتقد است، رویکرد سنتی به قرآن تنها دو مرحله از تدوین قرآن را نشان می‌دهد: مرحله شفاهی اعلام و مرحله دوم که در آن این اعلامیه‌های شفاهی در متن رایج توسط عثمان جمع‌آوری شده‌اند؛ اما وی سپس به بررسی‌ها و پژوهش‌های ادبی نیورت و ساینای بر روی متن قرآن اشاره می‌کند، که نشان می‌دهند آیه‌هایی در دوره مدنی در سوره مکی اضافه شده‌اند. برای نمونه آیه ۲۰ سوره مزمل و آیه ۳۱ سوره مدثر هر دو افزوده‌های مدنی در سوره‌های مکی‌اند. افزون بر این، ساختارهای پیچیده و لایه‌ای ویرایشی در سوره طوال مدنی (بقره تا مائده) را نشان می‌دهند. در واقع این پژوهش‌ها نشان‌گر فرآیند «ویرایش» در مدون‌سازی متن نهایی قرآن هستند. وی می‌نویسد: دیدگاه ساینای در واقع با نتایج ارائه شده توسط دوتایی مطابقت دارد، بخشی از متن قرآن قبل از تثبیت متن نهایی، در دو منبع مکی و مدنی، موجود بوده است. تعداد بسیار کم دوتایی‌های مکی - مدنی استقلال این دو منبع از یکدیگر را نشان می‌دهد. دوتایی‌ها، ماحصل فرآیند ویرایش متن قرآن بوده نه اینکه در موقعیت‌های متفاوت تکرار شده باشند. طول دوتایی‌ها، که برای قالب‌بندی زبانی بسیار طولانی است (تکرار قالب‌های زبانی شفاهی نیستند)، به شدت نشان می‌دهند که از متنی مکتوب وام‌گرفته شده‌اند که هیچ گواهی مستقیمی از آنها به دست ما نرسیده است. به عبارت دیگر، آنها مشابه متون بازسازی شده‌ای

هستند که برای تاریخ از پیش موجود اناجیل ("Q"، "و پیش متی (Proto-Matthew)") پیشنهاد شده اند (ibid,30). دوتایی های قرآنی و پراکندگی آنها نشان دهنده فرآیند نگارش مبتنی بر متن مکتوب و ویرایش متن های غیر رسمی هستند که به تولید متن رسمی و رایج قرآن (احتمالاً در زمان عثمان) انجامیده است. عبارات دوتایی حاصل ویرایش های انجام شده در متن قرآن پس از دوران پیامبر و پیش از توافق بر متن رسمی قرآن هستند (ibid,14) و می افزاید: اگر این پیشنهاد صحیح باشد، نیاز به افزودن مرحله جدیدی به مراحل تدوین قرآن است (ibid,30-32).

۱۵. دوتایی ها و «مدل تکاملی» ساینای

ساینای، ماهیت متمایز مطالب مکی و مدنی را از نظر محتوا و ویژگی های ادبی نشان می دهد که به نظر می رسد بخش منسجم یا مجزایی از پیکره قرآن را تشکیل می دهند. رینولدز مدعی است که مقاله وی، شواهد دیگری را به پژوهش ساینای می افزاید؛ زیرا دوتایی های قرآن به طور عمده شامل جفت مکی - مکی یا مدنی - مدنی است که نشان می دهد قرآن شامل یک زیر پیکره مکی و یک زیر پیکره مدنی است. قرآن در طول زمان، و طبق زمینه های مختلف مرحله مکی و مرحله مدنی توسعه یافته است؛ یعنی متون مدنی از متون غیر مدنی توسعه می یابند (ibid,33-35). ساینای اذعان می کند: «ممکن است که یک پیکره اصلی مستقل غیر مدنی در مرحله دوم تعبیه شده باشد و در طی این فرآیند متون مدنی با ارجاع به بخش هایی از گروه غیر مدنی گسترش یافته باشند». ساینای همچنین ادعا می کند که برخی از فرازهای مدنی به قسمت های غیر مدنی اضافه شده اند (درج ثانویه) به عنوان مثال، ۹: ۱۱۴ که ابراهیم با شفاعت درباره پدر بت پرست خود که در متون مختلف غیر مدنی گزارش شده است (۱۴: ۴۱، ۱۹: ۴۷، ۲۶: ۸۶)، تلاش می کند تا پیامدهای نامطلوب این عمل را خنثی کند (ibid,36).

۱۶. نتیجه نهایی: مراحل سه گانه تدوین قرآن

وی می نویسد: شواهد دوتایی ها، به ویژه توزیع آنها در گروه های مکی - مکی و مدنی - مدنی نشان دهنده یک فرآیند سه مرحله ای در تولید تا رسمی شدن قرآن است:
الف. مرحله بیان یا تدوین شفاهی (یا احتمالاً کتبی) آیات توسط پیامبر؛
ب. مرحله تکون دو منبع غیر رسمی مکی و مدنی مستقل از هم؛
ج. مرحله ویرایش منابع غیر رسمی مکی و مدنی (و دیگر منابع موجود) با افزودن ها و کاستن ها، برای تدوین قرآن رسمی و رایج.

رینولدز می نویسد، احتمال دارد که مطالب دیگری در مرحله ج وارد قرآن شده باشد. در واقع دوتایی‌ها مواردی هستند که یک آیه از سوره‌ای که قبلاً کامل شده است، برای سوره بعدی جایگزین شده است. نتایج وی به شرح ذیل است:
یک. تعداد زیاد این دوتایی‌ها و همچنین کلمه به کلمه بودنشان در قرآن ما را به سمت یک پروسه نوشتاری رهنمون می‌کند.

دو. با توجه به اندک بودن دوتایی‌های مختلطِ مکی و مدنی، قاعدتاً دو منبع مکی و مدنی مستقل وجود داشته و در عین حال هم متن‌ها به صورت نوشتاری و نه گفتاری بوده است (ibid,32).

۱۷. تفاوت دوتایی‌های اناجیل با دوتایی‌های قرآنی

رینولدز می نویسد، باید هر دوتایی را به دقت بررسی کرد تا مشخص شود که دوتایی منبع (اصلی) است یا دوتایی ویرایشی است. دوتایی‌های موجود در متن‌های غیررسمی (مرحله ب) باید به عنوان دوتایی‌های ویرایشی تلقی شوند؛ مگر اینکه خلاف آن ثابت شود. این امر می‌تواند تاریخ شکل‌گیری قرآن را از اناجیل متمایز کند؛ زیرا اکثر دوتایی‌های متی و لوقا، توسط محققان، به عنوان دوتایی‌های منبع، طبقه‌بندی شده‌اند. تجربه مطالعات عهد جدید نشان می‌دهد که دو منبع قرآن هرگز با هم جمع نمی‌شوند؛ بلکه در فرآیند ویرایش، تغییر شکل داده‌اند. بر این اساس، فرایند سه مرحله‌ای که در اینجا با توجه به شواهد دوتایی قرآنی ارائه می‌شود، شامل نه صرفاً پیوستن یا حتی جاسازی متون مرحله ب مکی و مدنی؛ بلکه ویرایش در مرحله ج می‌شود. رینولدز با این جمله به کاربرد تحقیقاتی آتی نظریه خود اشاره می‌کند: «مطالعه دقیق این تغییرات دست کم برای آن دوتایی‌هایی که تفاوت‌هایی را نشان می‌دهند، می‌تواند اینکه کدام شکل دوتایی نسخه قدیمی تر یا اولیه را نشان می‌دهد، آشکار سازد». (ibid,32-33)

ب. نقد و ارزیابی مقاله دوتایی‌های قرآنی، تحقیقی مقدماتی

شایسته است پیش از پرداختن به نقد این مقاله، نقاط قوت آن را ذکر کنیم. رینولدز در این مقاله با ذکر عین آیات قرآن و فرازهای اناجیل، امکان فهم نظریه‌اش را بهتر فراهم کرده است. در این قسمت به نقد ادعاها و استدلال‌های رینولدز از سه منظر روشی، تاریخی و ادبی پرداخته می‌شود.

۱. نقد روشی

در این قسمت روش رینولدز که بر پایه پژوهش‌های دیگر مستشرقان و با استفاده از تجربه پژوهش‌های مشابه در اناجیل انجام گرفته است، در چهار محور مورد نقد قرار می‌گیرد.

یک. غفلت از نقدهای انجام شده بر آراء دیگر مستشرقان درباره قرآن

نظریات رینولدز کاملاً بر پایه پژوهش های قبلی مستشرقان است، در حالی که بارها آن نظریات، توسط قرآن پژوهان دیگر، نقد شده اند. اکثر شبهات نولدکه به خاطر پیش فرض های غلط، مانند عدم جمع قرآن در زمان حیات پیامبر ﷺ و اعتقاد به اجتهادی بودن ترتیب آیات قرآن طرح شده است (اقبال و دیگران، تحلیل و نقد آرای تئودور نولدکه در تحریف به زیادت با توجه به بافت آیات و دیدگاه مفسران، ۱۳۹۸: ۵۷). در اعتبار منابع مورد استفاده نولدکه باید گفت که وی زیاد به صحت و سقم و سند حدیث اهمیت نمی دهد، حتی اگر در نظر مسلمانان حدیثی ضعیف باشد، باز بدان استناد می کند (همان: ۵۱). آراء ونزبرو نیز در پژوهش هایی، هم از جانب مستشرقان و هم از جانب مسلمانان نقد شده است. ارتباط ادعاهای ونزبرو با استدلال های وی قابل فهم نیست. Graham, Review of Quranic work of John Wansbrough, 1997: Charles. J. Adams, Reflections on the ؛ Studies, 1980:138) Juynboll, Review of John Wansbrough, The Sectarian Milieu, 1980: 98:76). برخلاف ادعای اصلی ونزبرو که روایات مربوط به تدوین قرآن در قرن نخست هجری غیر قابل اعتماد هستند، بیش از ۵۰ درصد این روایات از اسناد قابل اعتماد برخوردارند و می توان به آنها استناد کرد (امینی، نقد نظر ونزبرو مبنی بر تدوین قرآن در قرن سوم، ۱۳۹۹: ۱۴۴).

دو. غفلت از نگاه قرآن به مسئله تکرار

در نقد نظریه رینولدز در رابطه با مسئله تکرار در قرآن، باید گفت خود قرآن کریم به اینکه آیاتش شبیه به یکدیگر، مکرر و دوتا دوتا است، اشاره کرده است (زمر/۲۳). تکرار در قرآن با واژه تصریف نیز به کار رفته است (فرقان/۵۰؛ اسراء/۴۱ و ۸۹؛ احقاف/۲۷). راغب در معنای الصَّرْفُ می نویسد: برگرداندن چیزی از حالتی به حالت دیگر، یا تبدیل کردنش به غیر از خودش (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲: ۴۸۲) مفسران «صَرَفْنَا» را به معنای برگرداندن و تکرار با بیان و سبک های مختلف دانسته اند (زمخشری، الکشاف، ۱۴۱۵: ۲ / ۶۹۲؛ القاسمی، محاسن التأویل، ۱۳۳۲: ۱۰ / ۲۹۶؛ طباطبایی، المیزان، ۱۳۹۰: ۱۳ / ۱۰۵)؛ و به دلایلی چون قرآنی بودن واژه تصریف، جلوگیری از توهم زیادت و بی فایده بودن و نیز اینکه تکرارهای قرآن به واقع تکرار نیستند و در هر یک اهداف و اغراض متعالی و فراتر از یک تکرار متعارف نهفته است، حتی استعمال اصطلاح «تصریف» به جای «تکرار» توصیه شده است (النقراط، بلاغه تصریف القول فی القرآن، ۱۴۲۳: ۱ / ۵۵-۵۵).

سه. عدم توجه به نظر دانشمندان اسلامی درباره تکرار در قرآن

تحلیل دانشمندان اسلامی از انگیزه تکرارها نشان می‌دهد، احتمالات بدیلی برای نظریه دوتایی‌ها وجود دارد که ترجیح نظریه مورد بحث را بدون دلیل می‌سازد:

۱. برخی قرآن‌پژوهان معتقدند آیات قرآن، علی‌رغم تکرار ظاهری، تکراری نیستند و این مسئله، خود یکی از وجوه اعجاز قرآن کریم است؛ زیرا هر یک از آیات تکرار شده به دنبال بیان یک مطلب مستقل و جدید است (همان: ۱۴۶). زرکشی نیز به نظر برخی که معتقدند هر امر مکرری باید معنایی زائد بر اول داشته باشد، اشاره می‌کند (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۴۱۰: ۲/ ۴۸۵).

۲. برخی معتقدند تکرار و تأکید در فرهنگ و زبان عرب امری رایج است (ثعالبی، فقه اللغة و سر العربیه، ۱۴۰۹: ۴۸۴ - ۴۸۵).

۳. تکرار سبب تأکید معنا و جلب توجه مخاطب به متن می‌شود (المطعنی، خصائص التعبير القرآن و سماته البلاغیه، ۱۴۱۳: ۱/ ۳۳۲)

۴. وجود تکرار قوی‌ترین و بهترین دلیل بر کاربرد مجاز در کلام عرب است، در واقع کاربرد تکرار و تأکید در قرآن به منظور جلوگیری از توهم مجازیت بوده است (ابن جنی، الخصائص، بی تا: ۲/ ۴۵۰-۴۵۱).

۵. برخی، حکمت‌هایی را برای تکرار آیات قرآن مانند تذکر و یادآوری، پندپذیری و عبرت‌گیری، تأکید، وعید و تهدید، تقریر، تعدد متعلق، تعظیم و تهویل، طولانی شدن سخن و بیم فراموشی، مقبولیت کلام، فهم ابعاد مختلف موضوع، دفع توهم در عبارت، تعجب، مبالغه در مذمت، مدح، استبعاد و ایجاد زمینه تدبر برشمرده‌اند (کرمانی، اسرار التکرار فی القرآن، ۱۴۱۸ق: ۱/ ۶۴). در کلام فصیح به یکی از سه غرض مدح، وعید و تهدید و دیگر استبعاد از تکرار بهره می‌گیرند (ابن ابی‌الاصبع، بدیع القرآن، ۱۳۷۷: ۱۵۱).

نتیجه اینکه قرآن علی‌الظاهر هم در محتوا و مضامین و هم در بیان صوری، دارای تکرار است. محققان مسلمانی که به این پدیده پرداخته‌اند به این نتیجه رسیده‌اند که تکرار قرآن چه در صورت و چه در محتوا معمولاً بسیار مهم و هدفمند است. در مرحله ابتدایی، تکرار برای تأکید بر یک موضوع و رسوخ در یک معنا به کار می‌رود (وداد قاضی، مستنصر میر، ادبیات و قرآن، ۱۳۹۷: ۱/ ۱۸۴-۱۸۳).

چهار. نقص لیست دوتایی‌های رینولدز

تعداد دوتایی‌های قرآن با معیار رینولدز بیشتر از ۲۹ مورد است (دوتایی بقرة/۱۳۶ و آل عمران/۸۴؛ دوتایی انعام/۲۱ و یونس/۱۷؛ دوتایی اعراف/۷۳ و هود/۶۴؛ دوتایی شعراء/۳۴-۳۷ و اعراف/۱۰۹-۱۰۸).

۱۱۲؛ دوتایی طه/۷۱ و شعراء/۴۹؛ دوتایی هود/۲۸ و هود/۶۳؛ دوتایی آل عمران/۱۰ و آل عمران/۱۱۶؛ سه تایی روم/۹ و فاطر/۴۴ و غافر/۲۱ و...). از طرفی استدلال رینولدز به شدت به کم بودن تعداد دوتایی های مکی - مدنی وابسته است؛ یعنی سه از ۲۹ (۱۰٪) درحالی که پنج مورد دوتایی مکی - مدنی دیگر وجود دارند که از قلم افتاده اند (دوتایی بقره/۳۶ و اعراف/۲۴؛ دوتایی بقره/۱۷۰ و لقمان/۲۱؛ دوتایی آل عمران/۴۴ و یوسف/۱۰۲؛ دوتایی لقمان/۳۰ و حج/۶۲ و سه تایی یوسف/۱۰۹، محمد/۱۰، غافر/۸۲)؛ و اضافه کردن این دوتایی ها استدلال را قاعداً زیر سوال می برد و می تواند تصویر متفاوتی به این پژوهش بدهد. آنچه در بررسی آیات تکراری قرآن، با معیار رینولدز، مشهود بود، تعداد بیشتر دوتایی های مکی - مکی نسبت به دو نوع دیگر بود.

۲. نقد تاریخی

در این قسمت، به نقد آراء رینولدز از منظر تاریخی در بازده محور می پردازیم.

یک. نقد ادعای توجیهی محققان اسلامی به دوتایی ها

ادعای رینولدز مبنی بر اینکه تاکنون پژوهشی جدی بر روی دوتایی ها انجام نشده است، بی اساس است؛ چراکه آثار مستقلی مثل کتب متشابه القرآن، اقسام التکرار و دلائل التکرار در این زمینه نگاشته شده اند، مثلاً «اسرار التکرار فی القرآن الکریم»، نوشته محمود بن حمزه کرمانی، «آیات متشابهات الالفاظ فی القرآن الکریم وکیف التمییز بینها»، نوشته عبدالمحسن العباد و «التکرار فی القرآن الکریم (و اسرار البلاغیه)»، نوشته محمود حسن مخلوف و متکلمان، ادیبان و مفسران قدیم اسلامی غالباً فصلی از کتاب خویش را به این موضوع اختصاص داده اند (مُبرد، المُقتضب، بی تا: ۲ / ۳۵۶-۳۵۹؛ ابن الاثیر، المثل السائر فی ادب الکاتب و الشاعر، ۱۹۸۳: ۳ / ۷ - ۴۴).

دو. وجود آیات تکراری در نسخ کهن قرآن

آیات تکراری، در نسخه های قدیمی یافت شده از قرآن وجود دارند، مثل مصحف صنعاء^۱ که لایه زیرین آن در زمانی بسیار زودهنگام، دست کم در نیمه نخست قرن اول هجری کتابت شده است (صادقی و گودرزی، مصحف صنعاء^۱ و مساله خاستگاه قرآن، ترجمه و مقدمه مرتضی کریمی نیا، ۱۴۰۰: ۳۲). بوتمر درباره این نسخه ها می گوید تا آنجا که از آسیب مصون مانده اند، با متن قرآن موجود کاملاً منطبق هستند (Puin and Von Bothmer, Neue Wege der Koranforschung, 1991:46)؛ و آزمایش کربن ۱۴ نیز بر روی نسخه های عتیق قرآن، تفاوت برجسته ای را بین آنها و قرآن موجود در دست مسلمانان نشان نمی دهد (اویسی، میدی، بررسی انتقادی بهانه جویی غریبان با استفاده از

نسخه‌های جدید کشف شده قرآن، ۱۴۰۰: ۱۸۵). این امر بر صحت متن‌های قرآنی و سالم ماندن آن از تحریف و تغییر تأکید می‌کند (ساکي و شاکر، کندوکاوی نو در مسئله وثاقت تاریخی قرآن با استناد به مصاحف صنعاء، ۱۳۹۴: ۵۵-۵۶) و نشان می‌دهد که مرحله ویرایش در تدوین متن قرآن وجود نداشته و قرآن اصالتاً از ابتدای نزول حاوی این تکرارها بوده است.

سه. نقد مقایسه دوتایی‌های اناجیل با دوتایی‌های قرآن

ایده‌های کلامی رینولدز از مسیحیت گرفته شده است، درحالی‌که مقایسه قرآن با اناجیل، قیاس مع الفارق است. «تفاوت‌های قرآن با کتاب مقدس مستلزم این است که هر یک با رویکردی اساساً منطبق با معیارهای خاص خود بررسی شود.» (وداد قاضی، مستنصر میر، ادبیات و قرآن، ۱۳۹۷: ۱/۱۸۵)؛ زیرا تاریخ تدوین قرآن و انجیل متفاوت بوده و مسئله جمع و تدوین نهایی قرآن مانند سنت شفاهی در کتاب مقدس نیست که در زمانی نسبتاً طولانی و به دست افراد متعدد صورت گرفته باشد؛ بلکه در زمان حیات پیامبر ﷺ، مسلمانان به دستور پیامبر ﷺ به امر کتابت قرآن روی نوشت افزارهای آن دوره می‌پرداختند (رامیار، تاریخ قرآن، ۱۳۸۴: ۲۵۷ و ۲۶۹؛ بوکای، مقایسه‌ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، دبیر، ۱۳۶۵: ۳۳۷؛ آربری، خدمت و خیانت مترجمان قرآن، ۱۳۸۳: ۱۱۴؛ ساکی و شاکر، کندوکاوی نو در مسئله وثاقت تاریخی قرآن با استناد به مصاحف صنعاء، ۱۳۹۴: ۵۵). اناجیل، نویسندگان متعدد داشته‌اند و همه در مقام گزارش یک واقعه و بازسازی انجیل اصلی هستند که ظاهراً در زمان نگارش این اناجیل از بین رفته است. اگرچه پوین می‌نویسد: «مسلمانان دوست دارند به آثار متنی استناد کنند تا نشان بدهند که بایبل تاریخ‌مند است و مستقیم از آسمان به زمین نیامده است؛ اما تاکنون چنین بحثی را درباره قرآن پیش نکشیده‌اند. تنها راه برای شکستن این سد این است که ثابت کنیم قرآن هم تاریخی دارد.» (صادقی و گودرزی، مصحف صنعاء ۱ و مسأله خاستگاه قرآن، کریمی‌نیا، ۱۴۰۰: ۸۷). به این ترتیب مستشرقان معتقدند که قرآن نیز مانند کتاب مقدس، بشری، تاریخ‌مند، تفسیری و قابل تأویلات معاصر است (رضایی اصفهانی، منطق تفسیر (۴)، ۱۳۹۴: ۱۷۷)؛ اما طبق نظر دانشمندان مسلمان، همه کلمات و حروف قرآن از جانب خدا است که حتی خود پیامبر اسلام نیز حق تصرف یا کم یا زیاد کردن آیات را ندارد. علاوه بر آن، قرآن بر خلاف کتاب مقدس نسبت به تولید و جمع شدن محتوای خودش کاملاً آگاهانه صحبت می‌کند (قیامت/۱۷) ضمن اینکه طبق گفته مقاله، انجیل‌شناسان در نظریه دو منبعی درباره اناجیل با هم اختلاف دارند.

چهار. نقد ادعا درباره چرایی نادر بودن دوتایی های مکی - مدنی

رینولدز می نویسد: «دوتایی های قرآن به طور عمده شامل جفت مکی - مکی یا مدنی - مدنی است. این واقعاً نشان می دهد که قرآن شامل یک زیر پیکره مکی و یک زیر پیکره مدنی است». درمقابل این احتمال، احتمال منطقی دیگری نیز وجود دارد که ترجیح احتمال رینولدز ترجیح بلامرجح خواهد بود. با توجه به اینکه قرآن با شناخت احوال و مقتضای حال مخاطبان، بر آنان تاثیر می گذارد، زمانی که شرایط تغییر کرده است، قرآن نیز بر اساس نیازها و شرایط موجود، مطالب خود را سامان داده است. واضح است که تغییر شرایط جامعه مسلمان، پس از هجرت باعث تفاوت موضوعی سوره های مدنی از مکی است. مضمون یک آیه مکی مجدداً در سوره مکی تکرار شده، نه مدنی، چون در این سوره ها بیشتر هماهنگی موضوعی وجود دارد. پس درباره چرایی نادر بودن دوتایی های مکی - مدنی باید گفت این سوال مبتنی بر مبنای خاص است. یک جواب واضح این است که در کل شرایط این دو دوره و همچنین نیازمندی های جامعه و مخاطبان آیات در دو دوره مکی و مدنی متفاوت بوده است.

پنج. نقد ادعای مدنی بودن آیه ۱۱۵ سوره نحل

اولاً اتفاق نظری بر مدنی بودن آیه ۱۱۵ سوره نحل وجود ندارد (طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۶ / ۵۳۵). ثانیاً درست است که این آیه در رابطه با احکام خوراک است؛ اما دلیل کافی نیست که مدنی باشد، چون بخش مکی به طور مطلق خالی از قانون گذاری و وضع احکام نیست و وجود برخی احکام در سوره های مکی این نظر را رد می کند (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۶: ۸۷).

شش. نقد ادعای افزوده مدنی بودن آیه ۲۰ سوره مزمل و آیه ۳۱ سوره مدثر

آیه ۲۰ سوره مزمل می خواهد دستور اول سوره را تخفیف دهد (طباطبایی، المیزان، ۱۳۹۰: ۷۴/۲۰؛ حجازی، التفسیر الواضح، ۱۴۱۳: ۷۷۱/۳-۷۷۲؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۱۹۳/۲۵)؛ و این گونه ای از نظم قرآن است که مفهوم یکسانی در صدر و انتهای سوره ذکر می شود (ابن عاشور، التحریر و التنویر، ۱۴۲۰: ۵۰/۲۷؛ حجتی و بی آزار شیرازی، تفسیر کاشف، ۱۳۶۲: ۱/۲۹۵-۲۹۸؛ حوی، الاساس فی التفسیر، ۱۴۲۴: ۲۴۱۶/۵ و ۵۰۲۵-۵۰۲۴ و ۱۱/۲۲۶۳) این سوره با موضوع شب زنده داری آغاز و با همان پایان می پذیرد. پس این آیه، با آیات دیگر سوره، کاملاً تناسب دارد و تمام سوره در مکه نازل شده است (سبزواری، ارشاد الاذهان، ۱۴۱۹: ۵۷۹؛ فیض کاشانی، الاصفی فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۸: ۱۳۶۶/۲؛ قرشی بنابی، احسن الحدیث: ۱۱/۳۹۷؛ شبر، تفسیر القرآن الکریم، ۱۴۱۰: ۵۳۷؛ قمی، تفسیر قمی، ۱۳۶۳: ۲؛ ۳۹۲؛ فضل الله، من

وحی القرآن، ۱۴۱۹: ۲۳/ ۱۷۵؛ صادقی تهرانی، الفرقان، ۱۴۰۶: ۲۹/ ۲۰۷؛ زحیلی، تفسیر الوسیط، ۱۴۲۲: ۳/ ۲۷۵۹؛ فخررازی، مفاتیح الغیب، ۱۴۲۰: ۳۰/ ۶۸۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۵/ ۱۵۹؛
سوره مدثر نیز جزء سوره‌های مکی و در ترتیب نزول چهارمین سوره‌ای است که بر پیامبر ﷺ نازل شده
است (معرفت، علوم قرآن، ۱۳۸۶: ۹۰). محمد عزه دروزه درباره سوره مدثر معتقد است که با توجه به
ارتباط لفظی و معنایی موجود میان آیات آن دفعی‌النزول بوده و یکباره بر پیامبر نازل گردیده است
(عزه‌دروزه، التفسیر الحدیث، ۱۴۲۱: ۱/ ۴۴۰).

هفت. نقد مسئله تداخل آیات مکی و مدنی

در برخی از منابع آمده است که پیامبر اکرم ﷺ بعضی از آیات مکی را در سور مدنی و بالعکس قرار
داده است (بخاری، صحیح البخاری، ۱۴۰۱: ۲/ ۱۱۹؛ زنجانی، تاریخ القرآن، ۱۳۸۸: ۲۸)؛ اما واقعیت
این است که در سده اول و دوم از آیات مستثنیات سخنی نیست و در سده سوم، نمونه‌هایی اندک وجود
دارند (بهشتی، مکی و مدنی: نگاهی تاریخی به تقسیم‌بندی مکی و مدنی و نیز به آیات مدنی در سور
مکی یا بالعکس، ۱۳۸۵: ۹۷). در کل مسئله تداخل آیات مکی و مدنی مورد اتفاق دانشمندان اسلامی
نیست. برخی قرآن‌پژوهان معتقدند نظریه اختلاط از ابعاد مختلف عقلی، روایی و... باطل بوده و به بیان
ادله بطلان این مسئله پرداخته‌اند (معرفت، التمهید، ۱۴۱۰ ق: ۱/ ۱۷۰ - ۲۳۷؛ میرمحمدی‌زرنندی،
بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، ۱۴۲۰ ق: ۱۴۱؛ مهدوی‌راد، ۱۳۸۴: ۲۴۶؛ نکونام، درآمدی بر دانش
آیات مستثنا، ۱۳۸۰: ۱۰۳؛ موسوی‌مقدم و خورشیدسوار، ارزیابی نظریه اختلاط آیات مکی و مدنی در
سوره‌های قرآن کریم، ۱۳۹۶: ۱۶۹ - ۱۹۳؛ حیدری‌مزرعه‌آخوند، عوامل پیدایش آیات مستثنیات، ۱۳۹۵:
۱۴۲)؛ معتقدند ادله و روایات مورد استناد قائلان به این نظریه، دارای آسیب‌هایی نظیر تعارض، ضعف
متن و سند، روایت از غیر معصوم، اجتهاد شخصی مفسر، خلط مبنای تعریف مکی و مدنی و... است
(فانز، بررسی نظریه آیات مستثنیات سور مکی و مدنی، ۱۳۹۰: ۱۲۷ - ۱۵۲).

هشت. نقد مراحل سه‌گانه

ادعای رینولدز مبنی بر وجود دو مرحله از توسعه قرآن در رویکرد سنتی به قرآن، دیدگاه همه
صاحب‌نظران چه اسلامی و چه مستشرق نیست. وجود مرحله ج صرفاً یک نظریه است و هم در میان
مسلمانان، هم مستشرقان نظر بدیل هم دارد (Burton, the collection of the Quran:231-240؛ بوکای،
مقایسه‌ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، دبیر، ۱۳۶۵: ۳۳۷). درباره ادعای رینولدز که «احتمال دارد
که مطالب دیگری در مرحله ج وارد قرآن شده باشد». باید گفت هیچ وقت چنین منطقی وجود ندارد؛

چون قرآن معجزه است و هر سخن دیگری که وارد آن شود شناخته می شود (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۰۱/۱۲-۱۰۲). مهمترین شاهد، تفاوت بین احادیث نبوی و آیات قرآن است (ابوری، أضواء علی السنّة المحمدیة، بی تا: ۵۱؛ صبحی صالح، علوم الحدیث و مصطلحه، ۱۹۸۴: ۲۰).

نه. ناسازگاری نظریه رینولدز با مسئله تواتر قرآن

گروهی از صحابه، هم زمان با نزول وحی، مشغول حفظ آیات شدند که در تاریخ، این گروه به حفاظ قرآن و جماع القرآن معروف شدند (بلاغی، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، بی تا: ۱/ ۱۷؛ رامیار، تاریخ قرآن، ۱۳۸۴: ۲۱۲). پیامبر اسلام ﷺ نیز به حفظ قرآن کریم توجه خاصی داشت و صحابه را به این امر بسیار تشویق می کرد (رامیار، تاریخ قرآن، ۱۳۸۴: ۲۳۳-۲۳۴؛ بوکای، مقایسه ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، دبیر، ۱۳۶۵: ۱۷۸). درباره نتیجه گیری رینولدز که قرآن یک منبع نوشتاری داشته است، باید گفت، در عصر نزول وحی، نقل شفاهی، امری رایج و کتابت به عنوان پشتوانه حفظ آیات مطرح بوده است و توجه به حفظ در سینه ها بر توجه به حفظ قرآن به کتابت برتری داشته است (رامیار، تاریخ قرآن، ۱۳۸۴: ۲۵۷)؛ علاوه بر آن در زمان نزول قرآن، خط عربی در مرحله آغازین خود فاقد نقطه گذاری و اعراب بود که این نقص، قرائت قرآن را با دشواری های فراوانی روبه رو می کرد (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۶: ۱۳۸). به گونه ای که اگر قرآن از طریق سماع و تواتر در قرائت ضبط نمی شد و مسلمانان به حفظ آن نمی کوشیدند، امروزه قرائت صحیح بسیاری از کلمات غیر ممکن بود (همان: ۱۴۰). این ادعا که مرحله ج یک روند ویرایشی است، با تواتر متن قرآن در تضاد است. تواتر قرآن؛ یعنی همه مسلمانان آن را دست به دست و سینه به سینه، به طور همگانی نقل کرده اند (معرفت، تاریخ قرآن، ۱۳۸۲ ش: ۱۵۹) و قرآن موجود طی اعصار و قرون و در جمیع طبقات مسلمانان به همین نحو نقل و قرائت شده است و تنها از راه تواتر و نقل های فراوان و یقین آور ثابت شده است (خویی، البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۳۰: ۱۲۳).

ده. غیر قابل اثبات بودن وجود دو منبع غیر رسمی مکی و مدنی

درباره این ادعا که دوتایی ها منعکس کننده دو مجموعه مختلف از منابع غیر رسمی مکی و مدنی هستند، سوال این است که این مطالب غیر رسمی، در کدام منبع وجود داشته اند و این منبع کجاست؟ پاسخ منطقی و مناسب با دیگر آیات این است که آن منبع علم الهی یا لوح محفوظ است، نه یک منبع خیالی و غیر قابل اثبات. قرآن منبع خود را لوح محفوظ یا علم الهی می داند (بروج/ ۲۱-۲۲)؛ اگر این باشد، حرف درستی است. ضمن اینکه فرضیه وجود دو زیرپیکره اصلی و مستقل مکی و مدنی برای

قرآن، بین فریقین کاملاً بی سابقه است. رینولدز می نویسد: «طول دوتایی‌ها که برای قالب‌بندی زبانی بسیار طولانی است، به شدت نشان می‌دهد که این‌ها متون مکتوب بوده است». چون احتمالاً تصور نویسنده این است که طولانی بودن مطلب، باعث فراموشی آن می‌شود؛ پس حتماً باید در جایی مکتوب بوده باشد تا از آنجا در هر زمان که لازم بوده برداشته شود و در قرآن گذاشته شود؛ اما طبق نصّ قرآن، پیامبر ﷺ آیات را فراموش نمی‌کند (اعلیٰ/۶).

یازده. جمع قرآن در زمان پیامبر ﷺ، مانع ویرایش و کم و زیاد کردن متن قرآن

«ویرایش متن‌های از پیش موجود با افزودن‌ها و کاستن‌ها»، همان تحریف است. ویرایش به معنای کم و زیاد کردن یا دست بردن در آیات قرآن اساساً در جمع قرآن مطرح نبوده است. دلایل مختلفی بر رد تحریف وجود دارد (حجر/۹؛ فصلت/۴۲). به عقیده شیعه جمع قرآن در زمان پیامبر ﷺ و با نظارت ایشان انجام شده و تأکید بر حفظ قرآن در عصر نزول، مانع از کم و زیاد شدن در آیات و سوره‌ها شده است (بلاغی، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، بی تا: ۱/ ۱۷-۱۸؛ خوئی، البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۳۰: ۲۳۷-۲۵۷؛ دروزه، التفسیر الحدیث، ۱۴۲۱: ۵۵؛ آربری، خدمت و خیانت مترجمان قرآن، ۱۳۸۳م: ۱۱۴؛ بوکای، مقایسه‌ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، دبیر، ۱۳۶۵: ۳۳۷؛ Burton, the collection of the Quran, 1977: 231-240).

۳. نقد ادبی

در این قسمت به نقد آرا رینولدز با تحلیل ادبی آیات در چهار محور می‌پردازیم.

یک. نقد ادعا درباره دوتایی مدنی - مدنی آیه ۶۲ سوره بقره و آیه ۶۹ سوره مائده

اولاً در دو سوره بقره و مائده، مخاطب متفاوت است. شأن نزول آیه ۶۲ سوره بقره درباره سلمان فارسی و یاران مسیحی او است که به وسیله او قبل از بعثت رسول اکرم ﷺ مسیحی شده بودند (طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، بی تا: ۱/ ۲۸۴؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۸۵-۲۸۸)؛ اما شأن نزول آیه ۶۹ سوره مائده به زمانی برمی‌گردد که جمعی از یهود خدمت پیامبر ﷺ آمدند و گفتند تورات قدر مشترک میان ما و شما است؛ اما قرآن کتابی است که تنها شما به آن عقیده دارید، پس چه بهتر که تورات را بپذیریم و غیر آن را نفی کنیم که این آیه نازل شد و به آنها پاسخ داد (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۵ / ۲۴-۲۵)؛ ثانیاً این ادعا که این آیه در سوره مائده به منظور تلطیف آیه‌های قبلی و بعدی آورده شده است، ادعای بی دلیل است که مبتنی بر تحریف قرآن است. آیه ۶۹ سوره مائده، اساساً

تناقضی با آیات دیگر این سوره ندارد. در آیه قبل آن؛ یعنی آیه ۶۸، آمده است: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ حَتَّىٰ تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ﴾؛ یعنی اگر یهود و نصاری به محتوای کتب خود عمل کنند، مسلماً به پیامبر اسلام ﷺ ایمان می آورند؛ زیرا بشارت ظهور او با ذکر صفات و علائم گوناگون در این کتب آسمانی آمده است. منظور آیه ۶۹، یهودیان و مسیحیانی هستند که ایمان بیاورند و عمل صالح انجام دهند، نه هر یهودی یا مسیحی ای و اگر ایمان نیاورند، وعده عذاب به آنها داده شده است و از طرفی هم هرکدام از پیروان ادیان که در عصر خود به پیامبر بر حق و کتاب آسمانی زمان خود ایمان آورده و عمل صالح انجام داده است، اهل نجات است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۸۴).

دو. نقد ادعا درباره دوتایی مکی - مکی آیه ۱۰ سوره انعام و آیه ۴۱ سوره انبیاء

طبق ترتیب نزول نولدکه، سوره انبیاء مربوط به اواسط دوران مکی؛ یعنی مکی میانی (شماره ۶۵) و سوره انعام مربوط به اواخر دوران مکی (شماره ۸۹) است (نولدکه، تاریخ القرآن، ۲۰۰۰: ۶۰-۲۰۹)؛ اما ابن عباس سوره انعام را پنجاه و پنجمین و سوره انبیاء را هفتاد و سومین سوره نازل شده می داند (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۶: ۹۰)؛ به عبارت دیگر نه سوره انبیاء مکی میانی است و نه سوره انعام مکی متأخر است.

درباره ادعای رینولدز مبنی بر ویرایشی بودن دوتایی سوره انبیاء و انعام، باید گفت، صرف اینکه در دو جایگاه و برای دو منظور آمده است که چنین احتمالی را بر نمی تابد؛ بلکه با توجه به اینکه مطالب قرآن واقع نمایی کامل دارد و به روابط علی موجود در هستی توجه می کند، بنابراین در جاهایی که علت واحدی وجود دارد، انتظار این است که معلول واحدی نیز اتفاق بیفتد. در این دو جا نیز چون علت استهزا است، پس معلول هم واحد خواهد بود.

سه. عدم توجه به نظریه وحدت غرض سوره ها

نظریه وحدت غرض سوره ها می تواند ادعای وجود ساختارهای لایه لایه و پیچیده ویرایشی در سوره های طول را رد کند و انسجام آیات آنها را نشان دهد (خامه گر، اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره های قرآن، ۱۳۹۶: ۲۹۷-۳۰۷؛ اسماعیلی و دیگران، خطوط اصلی ارتباطی در سوره بقره، Zahniser, Major Transitions and Thematic Borders in Two Long Suras: al-Baqara؛ ۱۱-۲۹؛ fifth Sura of the 2009:144-152 and al-Nisa, 2000, 26-27, Robinson, Hands Outstretched, 2001:10). (Cuypers, The Banquet. A Reading of the 'Qur'an,

نتیجه

رینولدز عبارت‌های دوتایی را به‌منزله شاهدهی برای ارائه یک نظریه درباره تدوین و رسمی‌سازی متن قرآن مورد استفاده قرار می‌دهد و معتقد است، عبارات دوتایی حاصل ویرایش‌های انجام‌شده در متن قرآن پس از دوران پیامبر و پیش از توافق بر متن رسمی قرآن هستند (ibid,14). گزاره اصلی و نتیجه این است که قرآن یک منبع نوشتاری داشته است.

نقد آراء رینولدز در سه محور روشی، تاریخی و ادبی انجام شد:

۱. نقد روشی شامل: غفلت از نقدهای انجام‌شده بر آرا دیگر مستشرقان، غفلت از نگاه قرآن به مسئله تکرار، عدم توجه به نظر دانشمندان اسلامی درباره تکرار در قرآن و نقص لیست دوتایی‌های اوست.
۲. نقد تاریخی شامل: وجود آیات تکراری در نسخ کهن قرآن، نقد مقایسه دوتایی‌های اناجیل با دوتایی‌های قرآن، نقد ادعای وی درباره چرایی نادر بودن دوتایی‌های مکی - مدنی، نقد مسئله تداخل آیات مکی و مدنی، ناسازگاری نظریه رینولدز با مسئله تواتر قرآن و جمع قرآن در زمان حیات پیامبر ﷺ است.
۳. نقد ادبی شامل: نقد ادعای وی درباره دو دوتایی ذکرشده در مقاله و غفلت از نظریه وحدت غرض سوره‌ها است.
۴. نتیجه اینکه ادله او برای اثبات مدعایش کافی نیست. نظریه ارجح این است که تکرار، از وجوه اعجاز قرآن و یک روش پسندیده، و قطعاً ضروری است که با هدف هدایت قرآن، کاملاً سازگاری دارد.

منابع

۱. آربری، آرتور جان، خدمت و خیانت مترجمان قرآن، ترجمه: محمدرسول دریایی، اندیشه اسلامی، تهران: ۱۳۸۳م.
۲. ابن ابی الاصبغ، بدیع القرآن، تحقیق: حفنی محمد شرف، مکتبه نهضه مصر، قاهره: ۱۳۷۷ق.
۳. ابن الاثیر، ضیاء الدین نصرالله بن محمد، المثل السائر فی ادب الکاتب و الشاعر، تحقیق: احمد الحوفی و بدوی طبانه، دارالرفاعی للنشر، ریاض: ۱۹۸۳-۱۹۸۴.
۴. ابن جنی، ابوالفتح عثمان، الخصائص، تحقیق: محمد علی النجار، دارالهدی، بیروت: بی تا.
۵. ابن عاشور، محمداطاهر، التحریر و التنویر، مؤسسة التاریخ العربی، بیروت: ۱۴۲۰ق.
۶. أبوریة، محمود، أضواء علی السنة المحمدیة، مصادر الحدیث السنیة القسم العام، نشر البطحاء، مصر: بی تا.
۷. اسماعیلی صدرآبادی، مهدی؛ برومند، محمدحسین؛ جودوی، امیر، «خطوط اصلی ارتباطی در سوره بقره»، فصلنامه تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۳، ۱۳۹۶.
۸. اقبال، ابراهیم؛ شریفی، علی؛ دهقانی، فرزاد، «تحلیل و نقد آرای تئودور نولدکه در تحریف به زیادت با توجه به بافت آیات و دیدگاه مفسران»، نشریه تفسیر پژوهی، شماره ۱۱، ۱۳۹۸.
۹. امینی، نوروز، «نقد نظر ونزبرو مبنی بر تدوین قرآن در قرن سوم»، دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۲۹، ۱۳۹۹.
۱۰. اویسی، کامران؛ فاکرمییدی، محمد، «بررسی انتقادی بهانه جویی غربیان با استفاده از نسخه های جدید کشف شده قرآن»، دو فصلنامه قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۳۱، ۱۴۰۰.
۱۱. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، دار الفکر، استانبول: ۱۴۰۱ق.
۱۲. بلاغی، محمدجواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، وجدانی، قم: بی تا.
۱۳. بوکای، موریس، مقایسه ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، ترجمه: ذیح الله دبیر، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران: ۱۳۶۵.
۱۴. بهشتی، فریده السادات، مکی و مدنی: نگاهی تاریخی به تقسیم بندی مکی و مدنی و نیز به آیات مدنی در سور مکی یا بالعکس، دانشگاه الزهراء، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، تهران: ۱۳۸۵.
۱۵. ثعالبی، ابو منصور عبدالملک بن محمد، شرح الکافیة، فقه اللغة و سز العربیة، تحقیق: سلیمان سلیم البواب، دارالحکمه، دمشق: ۱۴۰۹ق.

۱۶. حجازی، محمد محمود، التفسیر الواضح، دار الجیل، بیروت: ۱۴۱۳.
۱۷. حجتی، محمدباقر، بی‌آزارشیرازی، عبدالکریم، تفسیر کاشف، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران: ۱۳۶۲.
۱۸. حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، دار السلام، قاهره: ۱۴۲۴ق.
۱۹. حیدری مزرعه‌آخوند، محمدعلی؛ اقبال، ابراهیم؛ اشتیری رکن‌آبادی، محمدرضا، «عوامل پیدایش آیات مستثنیات»، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، شماره ۴، ۱۳۹۵.
۲۰. خامه‌گر، محمد، اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم: ۱۳۹۶.
۲۱. خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، موسسه احیاء آثار الامام الخوئی، قم: ۱۴۳۰ق.
۲۲. دروزه، محمدعزه، التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول، دار الغرب الإسلامی، بیروت: ۱۴۲۱ق.
۲۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، دارالعلم، بیروت: ۱۴۱۲ق.
۲۴. رامیار، محمد، تاریخ قرآن، انتشارات امیرکبیر، تهران: ۱۳۸۴ش.
۲۵. رضایی اصفهانی، محمدعلی، منطق تفسیر (۴)، مباحث جدید دانش تفسیر (زبان قرآن، هرمنوتیک، فرهنگ زمانه)، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، قم: ۱۳۹۴ش.
۲۶. زحیلی، وهبه، التفسیر الوسیط (زحیلی)، دار الفکر، دمشق: ۱۴۲۲ق.
۲۷. زركشی، بدرالدین محمدبن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق: عبدالرحمن المرعشی و دیگران، بیروت، دارالمعرفه: ۱۴۱۰.
۲۸. زمخشری، محمود، الکشاف، بلاغت، قم: ۱۴۱۵ق.
۲۹. زنجانی، ابو عبدالله، تاریخ القرآن، بی‌نا: بیروت، ۱۳۸۸ق.
۳۰. ساکی، نانسی؛ شاکر، محمدکاظم، «کندوکاوی نو در مسئله وثاقت تاریخی قرآن با استناد به مصاحف صنعاء»، نشریه پژوهش‌های علم و دین، شماره ۱۱، ۱۳۹۴.
۳۱. سبزواری، محمد، ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت: ۱۴۱۹ق.
۳۲. شبر، عبدالله، تفسیر القرآن الکریم (شبر)، موسسه دار الهجرة، قم: ۱۴۱۰ق.
۳۳. صادقی، بهنام؛ گودرزی، محسن، مصحف صنعاء ۱ و مسئله خاستگاه قرآن، مرتضی کریمی‌نیا، انتشارات هرمس، تهران: ۱۴۰۰.
۳۴. صادقی‌تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، فرهنگ اسلامی، قم: ۱۴۰۶ق.

۳۵. الصالح، صبحی، علوم الحديث و مصطلحه، عرض و دراسة، دار العلم للملايين، بيروت: ۱۹۸۴م.
۳۶. طباطبایی، محمدحسین، الميزان في تفسير القرآن، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بيروت: ۱۳۹۰ق.
۳۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البيان في تفسير القرآن، ناصر خسرو، تهران: ۱۳۷۲ش.
۳۸. طوسی، محمد بن حسن، التبيان في تفسير القرآن، دار إحياء التراث العربي، بيروت: بی تا.
۳۹. فانز، قاسم، «بررسی نظریه آیات مستثنيات سور مکی و مدنی»، فصلنامه مطالعات تفسیری، شماره ۸، ۱۳۹۰ش.
۴۰. فخررازی، محمد بن عمر، التفسير الكبير (مفاتيح الغیب)، دار إحياء التراث العربي، بيروت: ۱۴۲۰ق.
۴۱. فضل الله، محمد حسین، من وحی القرآن، دار الملاك، بيروت: ۱۴۱۹ق.
۴۲. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، الأصفی فی تفسير القرآن، مركز النشر التابع لمكتب الإعلام الإسلامی، قم: ۱۴۱۸ق.
۴۳. قاسمی، محمد فؤاد، محاسن التأویل، دارالفکر، بيروت: ۱۳۹۸ق.
۴۴. قاضی، وُداد، میر، مستنصر، دایره المعارف قرآن، مترجم: نصرت نیلساز، موسسه انتشارات حکمت، تهران: ۱۳۹۷.
۴۵. قرشی بنابی، علی اکبر، تفسير احسن الحديث، مركز چاپ و نشر بنیاد بعثت، تهران: ۱۳۷۵ش.
۴۶. قمی، علی بن ابراهیم، تفسير القمی، دار الكتاب، قم: ۱۳۶۳ش.
۴۷. کرمانی، محمود بن حمزه؛ اسرار التکرار فی القرآن، البرهان فی متشابه القرآن، دارالفضیله، قاهره: ۱۴۱۸ق.
۴۸. مُبرد، ابوالعباس محمد بن یزید، المُقتضب، تحقیق محمد عبدالخالق عضیمه، عالم الکتب، بيروت: بی تا.
۴۹. المطعنی، عبدالعظیم بن ابراهیم، خصائص التعبير القرآنی و سماته البلاغیه، مکتبه وهبه، قاهره: ۱۴۱۳ق.
۵۰. معرفت، محمد هادی، تاریخ قرآن، سمت، تهران: ۱۳۸۲ش.
۵۱. —، التمهید فی علوم القرآن، مركز مدیریت حوزه علمیه، قم: ۱۴۱۰ق.
۵۲. —، علوم قرآنی، مؤسسة فرهنگی التمهید، قم: ۱۳۸۶ش.
۵۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسير نمونه، دار الکتب الإسلامیه، تهران: ۱۳۷۱ش.
۵۴. موسوی مقدم، سیدمحمد؛ خورشیدسوار، علی، «ارزیابی نظریه اختلاط آیات مکی و مدنی در سوره های قرآن کریم»، فصلنامه تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۴، ۱۳۹۶.

۵۵. مهدوی‌راد، محمدعلی، گامی لرزان در شناخت آیات و سور قرآن به لحاظ زمان و مکان، بی‌نا، قم: بی‌تا
۵۶. میرمحمدی‌زندی، سیدابوالفضل، بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، موسسه النشر الاسلامی، قم: ۱۴۲۰ق
۵۷. النقرط، عبدالله محمد، بلاغه تصریف القول فی القرآن، دارقتیبه، سوریه، ۱۴۲۳ق.
۵۸. نکونام، جعفر، درآمدی بر دانش آیات مستثنا، هستی نما، تهران: ۱۳۸۰ش
۵۹. نولدکه، تئودور، تاریخ القرآن، ترجمه جورج تامر، دارالنشر جورج المزم، نیویورک: ۲۰۰۰.
60. Adams, Charles J. Reflections on the work of John Wansbrough, *Method & Theory in the Study of Religion*, 1997, Vol. 9, No. 1 (1997), pp. 75-90
61. Burton, John, *the collection of the Quran*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977
62. Cuypers, Michel, (2009), *The Banquet; A reading of The Fifth Sura of The Quran*, Paris, Convivium Press.
63. Graham, William A.; Review of *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* by 63. John Wansbrough, *Journal of the American Oriental Society*, 100, 1980, 41-137.
64. Juynboll, Gautier H.A. – Review of John Wansbrough, *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*. *Bibliotheca Orientalis* 37: 97-98(1980)
65. Puin, Gerd-R and Hans Caspar Graf Von Bothmer. 'Neue Wege der Koranförschung', *magazin forschung* (1991)
66. Reynolds, Gabriel S. *The Quranic Doublets: A Preliminary Inquiry*. *JIQSA* 5 (2020): 5-39.
67. Robinson, Neal, (2001), "Hands Outstretched: Towards a Re-reading of Surat al-Md'ida", *Journal of Qur'anic Studies*, vol 3, p. 1-19.
68. Zahniser, A.H.M., (1991), *Major Transitions and Thematic Borders in Two Long Suras: al-Baqara and al-Nisa in Literary Structures of Religious Meaning in the Qur'an*, ed. Issa J. Boulatta (Richmond: Curzon, 2000), p. 26°55.

Resources

1. Aburayyah, Mahmoud, *Ala Al-Sunnah al-Muhammadiyah (Muhammadan Sunnah)*, Sources of Hadith al-Sunniyyah, General Departmen , al-Batha' Publications, Egypt: n.d.
2. Adams, Charles J. *Reflections on the work of John Wansbrough*, Method & Theory in the Study of Religion, 1997, Vol. 9, No. 1 (1997), pp. 75-90
3. Al-Mati'ni, Abd al-Azim bin Ibrahim, *Khasais al-Ta'bir al-Qurani and Simatuhu al-Balaghiyyah (Characteristics of Quranic Expression and Its Eloquental Dimensions)*, Maktabah Wahbah, Cairo: 1413 AH.
4. Al-Naqrat, Abdullah Muhammad, *Balaghah Tasrif al-Qawl fi-al-Quran*, Dar Qutaybah, Syria, 1423 AH.
5. Al-Saleh, Sobhi, *Hadith and Idiomatic Sciences, Presentation and Study*, Dar Elm Lilmalayin, Beirut: 1984.
6. Amini, Nowruz, "Criticism of Wensbrough's Opinion on the Compilation of the Quran in the Third Century", Bi-Annual Scientific Journal of Orientalist Quran Studies, No. 29, 2020.
7. Arbery, Arthur Jan, *Service and Betrayal of the Quran Translators*, Translated by Muhammad Rasul Daryaei, Andiseh Islami, Tehran: 1383 AD.
8. Balaghi, Muhammad Javad, *Ala'ur Rahman fi Tafsir al-Quran*, Wijdani, Qom: n.d.
9. Beheshti, Farideh al-Sadat, *Meccan and Madani: A Historical Glimpse at the Division of Meccan and Madani As Well As Madani Verses in Meccan Surahs or Vice Versa*, Al-Zahra University, Faculty of Theology and Islamic Studies, Tehran: 2016.
10. Bokai, Morris, *A Comparison between the Torah, the Bible, the Quran and Science*, Translated by Zabihullah Dabeer, Farhang Islamic Publishing House, Tehran: 1986.
11. Bukhari, Muhammad bin Ismail, *Sahih al-Bukhari*, Dar al-Fikr, Istanbul: 1401 AH.
12. Burton, John, *the collection of the Quran*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977

13. Cuypers, Michel, (2009), *The Banquet; A reading of The Fifth Sura of The Quran*, Paris, Convivium Press.
14. Daruzah, Muhammad I'zzah, *Al-Tafsir al-Hadith: Tartib al-Suwar Hasb Al-Nuzul (A Modern Exegesis: The Order of Surahs According to Revelation)*, Dar al-Gharb al-Islami, Beirut: 1421 AH.
15. Faiz, Qasim, "Examining the Theory of the Exceptions of Meccan and Madani Surahs", *Quarterly Journal of Exegetical Studies*, No. 8, 2019.
16. Fakh Razi, Muhammad bin Omar, *Al-Tafsir al-Kabir (Mufatih al-Ghayb)*, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: 1420 AH.
17. Fayz Kashani, Muhammad bin Shah Murtaza, *Al-Asfa fi Tafsir al-Quran*, Al-Nashr Center Affiliated with Library of Islamic Information, Qom: 1418 AH.
18. Fazlullah, Muhammad Hossein, *Min Wahy Al-Quran*, Dar Al-Malak, Beirut: 1419 AH.
19. Graham, William A.; *Review of Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation by 63. John Wansbrough*, *Journal of the American Oriental Society*, 100, 1980, 41-137.
20. Hawi, Sa'eed, *Al-Asas fi al-Tafsir (Founation of Exegesis)*, Dar al-Salam, Cairo: 1424 AH.
21. Haydari Mazree Akhund, Muhammad Ali; Iqbal, Ibrahim; Ashtri Ruknabadi, Muhammad Reza, "Factors of the Origin of the Exceptions Verses", *Quranic Research Quarterly*, No. 4, 2016.
22. Hijazi, Muhammad Mahmoud, *Al-Tafsir al-Azhar*, Dar Al-Jayl, Beirut: 1413.
23. Hujjati, Muhammad Baqir, Biazar Shirazi, Abdul Karim, *Tafsir Kashif*, Farhang Islamic Publishing House, Tehran: 1983.
24. Ibn Abi al-Asiba', *Badi al-Quran*, Research: Hafni Muhammad Sharaf, Maktabah Nahdah Misr, Cairo: 1377 AH.
25. Ibn al-Athir, Ziya al-Din Nasrullah bin Muhammad, *Al-Muthul al-Sa'ir fi Abad al-Katib wa al-Sha'ir*, Research: Ahmad al-Hufi and Badawi Tabaneh, Dar al-Rifa'i Publishing House, Riyadh: 1983-1984.

26. Ibn Ashour, Muhammad Tahir, *al-Tahrir wa al-Tanwir*, Arab History Foundation, Beirut: 1420 AH.
27. Ibn Jinni, Abul-Fath Othman, *al-Khasais*, Research: Muhammad Ali al-Najjar, Dar al-Hadi, Beirut: n.d.
28. Iqbal, Ibrahim; Sharifi, Ali; Dehqani, Farzad, “*Analysis and Criticism of Theodore Noldeke’s Views on Excessive Distortion According to the Context of the Verses and the Commentators’ Point of View*”, Tafsir Pazohi, No. 11, 2019.
29. Ismaili Sadrabadi, Mehdi; Broumand, Muhammad Hossein; Jodovi, Amir, “*The Main Lines of Relationship in Surah Baqarah*”, Quran and Hadith Research Quarterly, No. 3, 2017.
30. Juynboll, Gautier H.A. – *Review of John Wansbrough, The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*. Bibliotheca Orientalis 37: 97-98(1980)
31. Kazi, Wudad, Mir, Mustansar, *Encyclopedia of Quran*, Translator: Nusrat Nilsaz, Hekmat Publishing Institute, Tehran: 2017.
32. Kermani, Mahmoud bin Hamza; *Asrar al-Takrar fi al-Quran (The Secrets of Repeation in Quran)*, al-Burhan fi al-Mutashabihal-Quran (Demonstration on Quranic Ambiguitous Verses), Dar al-Fadilah, Cairo: 1418 AH.
33. Khamegar, Muhammad, *Principles and Rules of Argumentative Discovery of the Quranic Surahs*, Research Institute of Islamic Sciences and Culture, Qom: 2016.
34. Khoei, Abu al-Qasim, *Al-Bayan in Tafsir al-Quran*, Imam Al-Khoei Institute for Revival of Works, Qom: 1430 AH.
35. Ma’rifat, Muhammad Hadi, *History of the Quran*, SAMT, Tehran: 2003.
36. Ma’rifat, Muhammad Hadi, *Quranic Sciences*, Al-Tamhid Cultural Institute, Qom: 1386.
37. Ma’rifat, Muhammad Hadi, *Talmhid fi Ulum al-Quran (Introduction to Quranic Scieinces)*, Seminary Management Center, Qom: 1410 AH.
38. Mahdavirad, Muhammad Ali, *A Shaky Step in Understanding the Verses and Surahs of the Quran in Terms of Time and Place*, n.p., Qom: n.d.

39. Makarem Shirazi, Nasser, *Tafsir al-Nemouneh (The Ideal Exegesis)*, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Tehran: 1992.
40. Mir Mohammadi Zarandi, Seyyed Aboufazel, *Researches in the History of the Quran and Science*, Muassasah al-Nashar al-Islami, Qom: 1420 AH
41. Mubarrad, Abu al-Abbas Muhammad bin Yazid, *Al-Muqtazab*, Research: Muhammad Abd al-Khaliq Azimah, Alama al-Kitab, Beirut: n.d.
42. Musavi Moqaddam, Seyyed Muhammad; Khursheedsawar, Ali, "Evaluation of the Theory of Mixing Meccan and Madani Verses in the Surahs of the Holy Quran", *Quran and Hadith Research Quarterly*, No. 4, 2017.
43. Nikonam, Ja'far, *An Introduction to the Knowledge of the Excepted Verses*, Hasti Numa, Tehran: 2000
44. Noldeke, Theodore, *History of the Quran, Translated by Georges Tamer*, Georges Almas Publishing House, New York: 2000.
45. Owaisi, Kamran; Fakir Meybudi, Muhammad, "Critical Examination of Westerners' Excuse-making Using Newly Discovered Versions of the Quran", *Orientalists' Quran Research Quarterly*, No. 31, 2021.
46. Puin, Gerd-R and Hans Caspar Graf Von Bothmer. 'Neue Wege der Koranforschung', *magazin forschung*. (1991)
47. Qasimi, Muhammad Fuaad, *Mahasin al-Tawil (Virtues of Hermeneautics)*, Dar al-Fikr, Beirut: 2018.
48. Qomi, Ali bin Ibrahim, *Tafsir al-Qomi*, Dar al-Kitab, Qom: 1984.
49. Qurashibonabi, Ali Akbar, *Tafsir Ahsan al-Hadith*, Bi'that Foundation Publications, Tehran: 1996.
50. Raghieb Isfahani, Hossein bin Muhammad, *Mufradat Alfaz al-Quran (Quranic Vocabulary)*, Dar al-Ilm, Beirut: 1412 AH.
51. Ramyar, Muhammad, *History of the Quran*, Amir Kabir Publications, Tehran: 2005.
52. Reynolds, Gabriel S. *The Quranic Doublets: A Preliminary Inquiry*. *JIQSA* 5 (2020): 5-39.

53. Rezaei Isfahani, Muhammad Ali, *Logic of Tafsir (4), New Topics in Tafsir Sciences (Quranic Language, Hermeneutics, Contemporary Culture)*, Al-Mustafa International Translation and Publishing Center, Qom: 2015.
54. Robinson, Neal, (2001), “*Hands Outstretched: Towards a Re-reading of Surat al-Md’ida*”, *Journal of Quranic Studies*, vol 3, p. 1-19.
55. Sabzavari, Muhammad, *Irshad al-Azhan ila al-Tafsir al-Quran*, Dar al-Tara’ruf for Publications, Beirut: 1419 AH.
56. Sadiqi Tehrani, Muhammad, *Al-Furqan fi Tafsir Al-Quran bi al-Quran and al-Sunnah*, Farhang Islami, Qom: 1406 AH.
57. Sadiqi, Behnam; Gdarzi, Mohsin, *Mushaf of Sana’a 1 and the Problem of the Origin of the Quran*, Murtaza Kariminia, Hermes Publishing House, Tehran: 2021.
58. Saki, Nancy; Shakir, Muhammad Kazim, “*A Modern Study on the Issue of the Historical Authenticity of the Quran with Reference to the Sana’a Manuscripts*”, *Journal of Science and Religion Research*, No. 11, 2015.
59. Shabbar, Abdullah, *Tafsir al-Quran al-Karim (Shabar)*, Dar al-Hijrah Institute, Qom: 1410 AH.
60. Tabarsi, Fazl bin Hassan, *Majma’ al-Bayan fi Tafsir al-Quran*, Nasir Khosrow, Tehran: 1993.
61. Tabatabai, Muhammad Hossein, *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*, Al-A’lami Publishing House, Beirut: 1390 AH.
62. Tha’alabi, Abu Mansour Abd al-Malik bin Muhammad, *Sharh al-Kafiyah, Fiqh al-Laghah and Sirr al-Arabiya (Commentary on Kafiyah; Arabic Philology and Secrest)*, Research: Suleiman Salim al-Bawwab, Dar al-Hikamah, Damascus: 1409 AH.
63. Tusi, Muhammad bin Hassan, *al-Tibyan fi Tafsir al-Quran*, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: n.d.
64. Zahniser, A.H.M., (1991), *Major Transitions and Thematic Borders in Two Long Suras: al-Baqara and al-Nisa in Literary Structures of Religious Meaning in the Quran*, ed. Issa J. Boulatta (Richmond: Curzon, 2000), p. 26°55.

65. Zamakhshari, Mahmoud, *Al-Kashshaf (The Discovery)*, Balaghat, Qom: 1415 AH.
66. Zanjani, Abu Abdullah, *Tarikh al-Quran (History of Quran)*, n.p.: Beirut, 1388 AH.
67. Zarkashi, Badr al-Din Muhammad bin Abdullah, *Al-Burhan fi U'lum al-Quran (A Guideline to the Quranic Sciences)*, Research: Abdurrahman al-Mara'shi et el., Beirut, Dar al-Ma'rifah: 1410.
68. Zuhayli, Wahbah, *al-Tafsir al-Waseet (Zuhayli)*, Dar al-Fikr, Damascus: 1422 AH.